CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Waalwijk

Provincie
Noord-Brabant

april 1994

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 5

Werkwijze en criteria 6

1. Situering der gemeente 9

2. Bodemgesteldheid 10

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 12

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 14

6. Stedebouwkundige typologie 19

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 21

8. Objectgegevens 28

9. Literatuur 82

Kaart (bijlage)

Woord vooraf

Dit rapport over Waalwijk maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.
Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in november 1991 door dhr. drs. J. Michels en dhr. drs. L. van Meijel

's-Hertogenbosch, maart 1994

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel

ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Waalwijk is gesitueerd in midden Noord-Brabant en maakt deel uit van de M.I.P. regio Tilburg. Binnen de gemeente is de verstedelijkte kern Waalwijk de enige nederzetting. Deze bestond oorspronkelijk uit de vergroeide kerkdorpen Waalwijk, Baardwijk en Besoyen.
De gemeentegrens volgt een deels kunstmatig, deels natuurlijk bepaald tracé. Noordelijk wordt deze bepaald door de Bergsche Maas. Aan de andere zijde van de rivier ligt de gemeente Aalburg. De oostelijke grens, die het grondgebied van Waalwijk separeert van Heusden, volgt de Elshoutse Dijk en de stroom Het Loopke. De oostelijke scheiding van Drunen loopt rechtlijnig door Het Overstorte Land en de Baardwijksche Overlaat. In het zuiden scheidt de middeleeuwse Meerdijk de gemeente van Loon op Zand. De westelijke grens met Sprang-Capelle loopt rechtlijnig door de Besoyense Binnen- en Buitenpolder. Waalwijk heeft een oppervlakte van 2358 ha, waarop per 1-1-1989 28542 inwoners gehuisvest waren.

1.2 Ontwikkeling

Het is niet duidelijk hoe lang het gebied rond Waalwijk al bewoond wordt. Waarschijnlijk is dat van oudsher deze bewoning zich geconcentreerd zal hebben op de zuidelijke oeverwal van het Oude Maasje, daar waar nu de Grotestraat gelegen is. In de dertiende eeuw hebben binnen de grenzen van de huidige gemeente grote ontginningsactiviteiten plaatsgevonden, waardoor een permanente bewoning in Waalwijk, Baardwijk en Besoyen ontstond. Pas sinds 1814 behoren de drie plaatsen alle tot Noord-Brabant. Voorheen was Waalwijk met het noordelijke Gansoyen (nu verdwenen) een smalle Brabantse enclave in het Hollandse gebied. Baardwijk was één van de Bovendorpen van het Land van Heusden, terwijl Besoyen deel uitmaakte van de zes Zuid-Hollandse dorpen die onder het Baljuwschap Dordrecht vielen. Waalwijk werd in 1313 door Jan II van Brabant begiftigd met verschillende privilegiën, waardoor het zich tot de 'smalle steden' van Brabant mocht rekenen. Een voorspoedige groei werd belemmerd door de verovering van de schans van Gansoyen in 1304 door de Hollanders. In 1364 werd Waalwijk een heerlijkheid. Ondanks de St. Elisabethsvloed van 1421 ontwikkelde in de vijftiende eeuw, mede door verbetering van de infrastructuur, handel en nijverheid zich, waardoor in 1470 en 1471 een nieuwe kerk (de huidige Grote Kerk, de parochie Waalwijk bestond reeds in 1233) en het klooster Nazareth gesticht werden. Het economische en politieke klimaat in het Generaliteitsland had een terugloop van de handel en een daling van het inwoneraantal tot gevolg. Het einde van de achttiende eeuw bracht herstel. De langgerekte lintbebouwing van de drie plaatsen groeide in deze tijd aan elkaar. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam door de opkomst van de lederproductie en -verwerking en de ontsluiting van de streek door een verbeterde infrastructuur de welvaart sterk toe. Door de wateroverlast nemen de plaatsen echter nauwelijks in omvang toe. Na 1900 maakte de lederindustrie een explosieve groei door, hetgeen tot een snelle bebouwing van de gronden ten zuiden van de Grotestraat leidde. De gemeenten Waalwijk, Baardwijk en Besoyen werden in 1922 samengevoegd, waardoor de positie van Waalwijk als regionaal centrum nog verstevigd werd. Na de tweede Wereldoorlog groeide de gemeente spectaculair, ondanks de sterke achteruitgang van de leder- en schoenindustrie. Heden ten dage is nagenoeg het gehele gemeentelijke gebied ten zuiden van de Grotestraat is volgebouwd. In de noordelijke polders, waar de haven omstreeks 1960 werd verbeterd, heeft zich een groot industriegebied ontwikkeld.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodemsoorten

Waalwijk is gesitueerd op de zanderige oeverwal van het Oude Maasje. In de gemeente bevinden zich op grote diepte kleilagen, afgezet door de Maas. In de Mindel- en Rissijstijd werden hierover dikke pakketten grof zand en grint afgezet. Tijdens het Würm werd het land hier niet door het ijs bereikt, waardoor sedimentatie van de zandpakketten plaatsvond en langgerekte dekzandruggen ontstonden. Het landschap heeft daardoor een licht golvend karakter. Door de hoge waterstanden tijdens het Holoceen en de slechte waterafvoer is plaatselijk veen ontstaan. Mede door de kleilast die de Maas over het veen afzette (tijdens de Sint Elisabethsvloed alleen al een dek van 0.6 m.) is de veenlaag ingeklonken en zijn pleistocene zandopduikingen als koppen in het terrein zichtbaar. Noordelijk van de Winterdijk liggen de uiterwaarden van het Oude Maasje, sinds de jaren '20 de Bergsche Maas. Hier ligt jonge rivierklei aan de oppervlakte.

2.2. Hoogte en afwatering

De Meerdijk bereikt bij Galgenwiel, in het zuid-oosten van de gemeente, een hoogte van ca. 6.7 meter + N.A.P.. Naar het noorden en westen loopt de hoogte van de gronden geleidelijk af tot 1.2 meter in de Binnenpolder van Besoyen en 1.7 meter in de Binnenpolder van Baardwijk. De Baardwijksche Overlaat ligt tussen de 3.1 en 1.5 meter. Ten noorden van de 3.4 meter hoge Winterdijk liggen de Buitenpolders. Deze gronden bereiken een hoogte van ca. 0.8 meter, terwijl de Zomerdijk, die de polders van de Maas scheidt, op 2.3 meter gelegen is.
De afwatering van de gemeente is lange tijd problematisch geweest. Na de Sint Elisabethsvloed werden de dijken maar langzaam hersteld. Door de aanleg van de Winterdijk werd de plaats beschermd tegen hoge waterstanden in de rivier. De zuidelijke Meerdijk had tot doel Waalwijk te beschermen tegen het water afkomstig van de hoger gelegen heidegronden ten zuiden van de gemeente. Hier ontstonden door dijkdoorbraken in de zeventiende eeuw verschillende wielen, zoals Galgenwiel en Hoefswiel. Om een goede waterhuishouding van het Bosscheveld bij 's-Hertogenbosch te garanderen werd in 1766 tussen Waalwijk en Drunen de Baard wijksche Overlaat aangelegd. Na de aanleg van het Afwateringskanaal van 's-Hertogenbosch naar Drongelen, omstreeks 1905, werd de ca. 800 meter brede overlaat overbodig. De Binnenpolders werden na de Sint Elisabethsvloed ontwaterd door de vele tussen de percelen gelegen, noord-zuid gerichte sloten. Het water werd afgevoerd door de parallel aan de Grotestraat liggende De Loint. Aan de manier waarop dit water langs de percelen is geleid kan men afleiden dat de stroom niet natuurlijk is. Het grootste deel van De Loint is bij de bebouwing van de Binnenpolders verdwenen. Alleen in Besoyen en Baardwijk is een deel van de stroom nog zichtbaar. De noordelijke polders worden eveneens ontwaterd door sloten. Door de aanleg van de nieuwe bedding van de Maas tussen 1877 en 1904 was het voor de afwatering van de polder noodzakelijk het Zuiderkanaal aan te leggen. Een stoomgemaal bij Gansoyen pompte indien nodig het overtollige water uit Oude Maasje, Afwateringskanaal en Zuiderkanaal in de Maas. Door een omvangrijke na-oorlogse herverkaveling en de aanleg van de nieuwe havenwerken omstreeks 1965 is de waterstaatkundige situatie gewijzigd. Het stoomgemaal is in 1965 vervangen door een electrisch gemaal. Tijdens de Watersnoodramp in 1953 stond het water tot aan de kruin van de Winterdijk. Na de aanleg van de Deltawerken zijn de Buitenpolders niet meer overstroomd. Sinds 1982 zijn de polders watervrij.

3. Grondgebruik

Aanvankelijk werd de Langstraat vooral bevolkt door turfwinners. Na de verbeterde ontwatering van de Zuidhollandse Waard tussen Heusden en Dordrecht was het in de dertiende eeuw mogelijk om de binnen de huidige gemeentegrenzen gelegen gronden te ontginnen voor de landbouw. Daartoe werden om de Binnenpolders dijken aangelegd. Vanwege de grote wateroverlast was de aanleg van een groot aantal sloten noodzakelijk, waardoor tussen de dijken lange opstrekkende percelen ontstonden. De hogere delen van de polder, zoals de Zanddonk, gelegen in het zuid-westen van de gemeente, werden afzonderlijk gecultiveerd. Ook hier kon men een strookvormige percelering aantreffen. De zanderige gronden van de Binnenpolders werden, waar de waterstand dat toeliet, gebruikt voor akkerbouw. De Buitenpolders waren vermaard vanwege de uitstekende kwaliteit hooi die men hier kon verbouwen. Dit leidde onder meer tot een grote bloei van de veeteelt. De leerproductie die hier het gevolg van was had een grote behoefte aan looistoffen. De eikeschors die hiervoor noodzakelijk was werd aan de Meerdijk en in de Loonse en Drunense Duinen op grote schaal verbouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog hebben zich grote veranderingen in het grondgebruik voorgedaan. De Binnenpolders zijn, op die van Besoyen na, nagenoeg geheel volgebouwd en ook het open karakter van de noordelijke Buitenpolders is, door herinrichting, door de aanleg van haven, jachthaven, vuilstort en waterzuiveringsinstallatie en vooral ook door de aanleg van autowegen, sterk gewijzigd.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Gedurende de Middeleeuwen was de dijkweg tussen Den Bosch en Geertruidenberg, te Waalwijk genaamd de Winterdijk, de belangrijkste verkeersader in de streek. Parallel aan deze dijk lag reeds in de Middeleeuwen de Grotestraat. Deze straat was te Waalwijk reeds in 1533 verhard. Mogelijk bestond het tracé van deze wegen reeds vóór 1421. Aan de Grotestraat heeft zich alle bebouwing geconcentreerd. De Binnenpolders werden ontsloten door een aantal onverharde stegen, die haaks op de Grotestraat waren aangelegd. Enkele van deze wegen, zoals de Besoyensestraat en de Kloostersteeg (later Stationsstraat) leidden naar Sprang en Kaatsheuvel. Om de eveneens loodrecht op de Grotestraat liggende langgerekte percelen in de Binnenpolders onderling te verbinden werden in de polder een drietal zandwegen, de Eerste, tweede en Derde Zeine, parallel aan de Grotestraat aangelegd. Deze wegen zijn nu nog terug te vinden in het tracé van verschillende straten in het -inmiddels bebouwde- gebied (Coubertinlaan, Groenewoudlaan). Ook in de noordelijke polder waren haaks op de Winterdijk onverharde paden uitgezet. Van minder belang dan de weg tussen 's-Hertogenbosch en Geertruidenberg was de noord-zuid verbinding tussen Loon-op-Zand en Tilburg enerzijds en het land van Altena anderzijds. Deze verbinding liep bij Waalwijk parallel aan de haven. Over het Oude Maasje bij Drongelen lag een pontveer. Omstreeks 1900 was dit een door stoom aangedreven kabelpont. Mogelijk heeft er vóór de zeventiende eeuw bij Gansoyen een brug over de Maas gelegen. Een wezenlijke verbetering van het wegennet is pas na de Tweede Wereldoorlog uitgevoerd. Omstreeks 1945 waren er reeds plannen om de Maasroute tussen 's-Hertogenbosch en Waalwijk aan te leggen. Deze autosnelweg (ter plaatse de Langstraatweg), die pas onlangs geheel is voltooid, heeft westelijk van Waalwijk aansluiting gekregen op de snelweg tussen Breda en Utrecht. Om de Besoyensestraat te ontlasten heeft men westelijk van Besoyen een nieuwe aansluiting tussen Tilburg en de Maasroute aangelegd.

4.2 Spoor- en tramwegen

Van groot belang voor de ontwikkeling van de nijverheid in de Langstraat is de aanleg van de spoorlijn 's-Hertogenbosch - Lage Zwaluwe geweest, bijgenaamd het Halve-Zolenlijntje. Het reizigersvervoer op de lijn werd in 1950 gestaakt, het station Waalwijk in 1964 gesloopt. Ook de Halte Baardwijk is afgebroken. De wachtpost bij Besoyen is nog aanwezig. Voor de bouw van deze lijn in 1885-1886 is een groot aantal kostbare kunstwerken noodzakelijk geweest, zoals de aanleg van de spoorbrug over de (toen nog over de volle breedte benutte) Baardwijksche Overlaat. De oorspronkelijk ca. 800 meter lange ijzeren brug werd na de aanleg van het Afwateringskanaal ingekort tot ca. 180 meter. Naast de brug resteren van de enkelsporige spoorlijn de rails tussen de Overlaat en de Akkerlaan. Het tracé van de lijn, dat de nederzetting door midden snijdt, blijft echter goed herkenbaar, onder meer door de in de Besoyense Binnenpolder aangelegde spoordijk. Tussen Tilburg en de Waalwijkse haven lag in verband met de afvoer van de in de haven geloste goederen sinds 1881 een stoomtramverbinding. In 1897 werd tussen Baardwijk en 's-Hertogenbosch eveneens een lijn geopend. In 1902 werd door de Grotestraat een verbinding tussen beide lijnen aangelegd. In 1922 startte de eerste autobusverbinding tussen Waalwijk en Den Bosch. Kort daarna, in 1937, reed de laatste tram door de dorpskom.

4.3 Waterwegen

Waalwijk heeft reeds in de Middeleeuwen een open verbinding met de Maas gehad. Toen in de tweede helft van de vijftiende eeuw in de nederzetting een kerk werd gebouwd, koos men daarvoor de plaats van de haven uit. Tot de verlegging van de bedding van de Bergsche Maas was de kleine en ondiepe haven via het Oude Maasje met de rivier verbonden. De verbinding was tot de aanleg van het Wilhelminakanaal (1905-1923) van groot belang voor Tilburg. Het zeer smalle kanaal liep, net als de omliggende percelen, nagenoeg loodrecht vanaf de Winterdijk naar de rivier. Door het vloedwater werd veel slib afgezet, hetgeen een snelle verlanding tot gevolg had. Omstreeks 1930 bestonden er plannen om door de bouw van een sluis een rechtstreekse verbinding met de Bergsche Maas te creëren. Tussen 1958 en 1966 is een nieuwe haven gerealiseerd, ter plaatse van de oude. ten gevolge van de aanleg van de Maasroute ligt de kom van deze haven meer naar het noorden. de kom van de oude haven, gelegen bij de middeleeuwse kerk, is gedempt. Ter plaatse is de oude situatie goed herkenbaar door de oude pakhuizen, en niet in het minst aan de in het plaveisel bewaard gebleven kademuren en afmeerringen.

4.4 Dijken en kaden

De in de vijftiende eeuw aangelegde Winterdijk en Meerdijk zijn meermaals hersteld en verhoogd, hebben inmiddels hun waterkerende functie verloren en zijn op verschillende plaatsen door nieuwe infrastructuren doorsneden of deels afgegraven. Het laatste is onder meer het geval bij de Meerdijk tussen de Kloosterweg en Burgemeester Smeelelaan. Grote delen van deze dijken, met name de Winterdijk, hebben echter hun karakteristieke uiterlijk bewaard, met steile taluds, ongeplaveide wegen en linden- en eikenbeplanting. Aan het tracé van met name de Winterdijk is af te lezen dat hier verschillende dijkdoorbraken hebben opgetreden. Enkele waardevolle restanten van Wielen liggen in het zuid-oosten van de gemeente, zowel ten noorden als ten zuiden van de Meerdijk. Van belang zijn ook de zeventiende-eeuwse onverharde leidijken langs de Baardwijksche Overlaat. De Zomerdijk is aangelegd tijdens de negentiende-eeuwse werkzaamheden bij het verleggen van de Maas. Kaarsrecht door de Baardwijkse Buitenpolder lopen de leidijken van het Afwateringskanaal van 's-Hertogenbosch naar Drongelen. Markant is de spoordijk van Besoyen. De resterende kaden van de Gedempte Haven zijn eveneens reeds vermeld.

4.5 Militaire infrastructuur

In de gemeente Waalwijk liggen geen militaire werken die van belang zijn voor deze inventarisatie.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1 Waalwijk

In de loop van de dertiende tot en met de vijftiende eeuw heeft de eerste vorming van de karakteristieke lintbebouwing te Waalwijk plaatsgehad. In dit laaggelegen en dus natte gebied werden de woonhuizen opgetrokken tegen de oeverwal van het Oude Maasje, waartegen na 1421 de Winterdijk opnieuw werd aangelegd. De zuidelijk van deze oeverwal gelegen woeste gronden werden door een fijnmazig net van sloten ontwaterd en ontgonnen. Door de intensieve afwatering ontstonden daarbij zeer smalle en langgerekte, van Winterdijk tot Meerdijk opstrekkende percelen, waarop landbouw werd bedreven. De boerderijen plaatste men aan de kop van deze percelen. Hier, aan de Grotestraat-Winterdijk, waren immers de droogste gronden en de enige infrastructuur van betekenis te vinden. Zo ontstond een bijzonder karakteristieke stedebouwkundige structuur, bestaande uit een zeer lange, intensief bebouwde lintbebouwing, die men in de gehele Langstraat terugvindt.
Mogelijk is het feit dat de Grotestraat loodrecht op de percelen staat een aanwijzing voor de ouderdom van deze straat. In andere plaatsen, zoals Drunen, staan de percelen -en daarmee de bebouwing- haaks op de straat, hetgeen een gevolg zou kunnen zijn van de aanleg van de weg over een bestaande percelering.
Waalwijk is in de late Middeleeuwen voorspoedig gegroeid; mede door de voor de handel gunstige ligging breidde de oorspronkelijk agrarische bebouwing langs de Grotestraat zich snel uit. De karakteristieke lintbebouwing bestond uit een groot aantal vrijstaande huizen, die, afhankelijk van de breedte van het perceel, haaks dan wel parallel aan de straat gebouwd waren. Het erf en achterliggende terrein, waarop vaak kleine bedrijfjes gevestigd waren, werd ontsloten door een naast het woonhuis gelegen pad, door een poort van de straat gescheiden. In de loop van de eeuwen ontstond een kilometers lang lint met dergelijke bebouwing, dat de stedebouwkundige karakteristiek van de gemeente Waalwijk ook nu nog bepaald. Opvallend in de oost-west gerichte lintbebouwing is de beplanting van leilinden aan de noordelijke zijde. Was vroeger het gehele lint van een dergelijke beplanting voorzien, tegenwoordig treft men de linden maar op enkele plaatsen meer aan (zie par. 7.10). Slechts enkele gebouwen in de lintbebouwing hadden een afwijkende percelering, veroorzaakt door hun functie; de huidige N.H. kerk aan de Grotestraat -Gedempte Haven en het klooster Onze Lieve Vrouwe Huize Nazareth, gelegen op de oostelijke hoek van de Grotestraat - Kloostersteeg (de huidige Stationsstraat). Daar waar de Kloostersteeg op de Grotestraat aansloot, De Markt, verbreedde het wegdek zich.
Deze structuur is eeuwenlang niet veranderd. Door de toenemende handel in de eerste helft van de zeventiende eeuw verdichtte de lintbebouwing. In de plaats waren bierbrouwerijen, garentwijnderijen, touwslagerijen en looierijen annex schoenmakerijen, terwijl ook de veehouderij en de handel in rundvee, hooi en riet van belang was. De bekende Waalwijkse paardenmarkten trokken veel handel aan. De haven kon profiteren van de handel tussen Holland en Tilburg.
Na 1700 stagneerde de ontwikkeling. Pas aan het einde van de achttiende eeuw, als de leder- en schoennijverheid belangrijk in opkomst is, groeit de bevolking weer. Dit leidt opnieuw tot een verlenging en verdichting van de lintbebouwing, hetgeen tot gevolg heeft dat de plaatsen Baardwijk, Besoyen en Waalwijk één bebouwingslint langs de as Westeinde - Grotestraat - Hoekeinde - Laageinde - Loeffstraat - Hoogeinde vormen. Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw leidt deze expansie (Waalwijk telt inmiddels 3381 inwoners) nog niet tot bebouwing van de relatief lage Binnenpolders. Wel worden de terreinen direct achter een aantal van de woonhuizen bebouwd. Hierdoor kan het gebrek aan ruimte -tijdelijk- gecompenseerd worden en krijgt het 'eindeloze' bebouwingslint enige diepte. Karakteristiek waren de vele 'dammen' die door welgestelde particulieren achter hun huis werden aangelegd. Zo'n dam bestond uit twee rijen uiterst kleine woonhuizen ter weerszijden van een smalle steeg, die meestal via een kleine poort vanuit de Grotestraat bereikbaar was. De bewoners hadden de beschikking over gemeenschappelijk gedeelde, uiterst primitieve sanitaire voorzieningen, veelal ondergebracht in een klein gebouw aan het doodlopende eind van de steeg. Van deze damhuizen, die met name tussen de Grotestraat en de Winterdijk werden gebouwd, staan er nog een klein aantal aan de Hooisteeg.
In 1854 kocht de gemeente een oude bierbrouwerij aan de Markt, op de plaats van het huidige Raadhuisplein, met de bedoeling er een raadhuis met annexen in te vestigen. Dit raadhuis heeft tot 1932 dienst gedaan. De wijding in 1859 van de Sint Jan de Doperkerk, op de plaats van de tot dan toe gebruikte kleine schuurkerk naast het (toen reeds grotendeels gesloopte) middeleeuwse zusterklooster, betekende een verdere concentratie van belangrijke bebouwing aan de Markt. Door de kleine oppervlakte van het plein was het wel noodzakelijk de kerk achter de bestaande bebouwing te plaatsen. Daar verrees ook omstreeks 1865 het Liefdegesticht van de zusters, in 1878 uitgebreid met het Waalwijks ziekenhuis voor besmettelijke ziekten. Tot ca. 1950 zou dit ziekenhuis verschillende malen uitgebreid worden.
In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de leer- en schoenenindustrie de belangrijkste bron van inkomsten. In Waalwijk alleen telde men in 1880 42 handlooierijen en 1 stoomlooierij, met een gezamelijke omzet van anderhalf miljoen gulden.Te Waalwijk stonden twee grote huidenmagazijnen. In 1877 werd in de plaatselijke lederindustrie b.v. ruim

2 miljoen kilo eikeschors gebruikt. In dat jaar waren er in Waalwijk, Besoyen en Baardwijk 240 schoenmakerijen gevestigd, waarvan drie machinale bedrijven, waar 130 man emplooi vonden. Verder was er dankzij de schoenindustrie een lijm- en een lakfabriek. Bevorderlijk voor de enorme groei die deze industrie doormaakte was ook de komst van een spoorlijn, die een snelle verbinding met Den Bosch en Rotterdam mogelijk maakte. Op ca. 1 kilometer ten zuiden van de Grotestraat werd in 1885 een station gebouwd. De spoorlijn was vanuit het commerciële en bestuurlijke centrum, de Markt, bereikbaar via de bestaande Kloostersteeg, de huidige Stationsstraat. Van de Kloostersteeg was het noordelijke deel reeds in de vroege negentiende eeuw bebouwd.
Vanaf 1870 treedde bovendien een concentratie van de productie op door schaalvergroting van de bedrijven. Dit had verschillende gevolgen voor de stedebouwkundige ontwikkeling van Waalwijk. Allereerst luidde de welvaart die de industrie bracht een gedeeltelijke vernieuwing van de bebouwing van de Grotestraat in. De eenlaags boerderijen en woonhuizen, veelal met een hoge topgevel aan de straat, werd na 1860 deels vervangen door tweelaags fabrikantenwoonhuizen. Daarbij bleef de oorspronkelijke breedte van de percelering meestal gehandhaafd, zodat ook na deze schaalvergroting van de bebouwing het beeld bewaard bleef van relatief dicht op elkaar staande woonhuizen, gescheiden door smalle stegen naar het achtererf.
Een tweede gevolg van de industriële groei omstreeks 1880 was de totstandkoming van grote fabriekshallen, die, met hun schoorstenen, opvallend afstaken tegen de oudere bebouwing. Deze leer- en schoenfabrieken werden enerzijds ingepast in de achterbebouwing van bestaande woonhuizen (zoals Gragtman-Wiesmans, zie § 7.4), waar de ondernemingen veelal als kleine bedrijven waren begonnen, dan wel gesitueerd nabij de nieuwe spoorlijn. Onder meer langs het zuidelijke deel van de Stationsstraat (zoals A.C. van Schijndel en Van Dooren de Greeff, zie § 7.4) en de huidige Burgemeester van de Klokkenlaan (alle inmiddels gesloopt) verrezen tussen 1880 en 1920 imposante stoomschoenenfabrieken, chroomlooierijen en traditionele kuiplooierijen.
Waalwijk wist zich te ontwikkelen tot een nederzetting van regionaal belang. Dit had onder meer de bouw van een groot aantal nieuwe winkels, banken, scholen en instellingen tot gevolg. In de plaats werden onder meer een Kamer van Koophandel, een Rijksbelastingkantoor, een zetel van het kantongerecht, de regionale gezondheidscommissie, het kantoor van het nutsdepartement en een Rijksvakschool voor Leerlooiers met proefstation gebouwd. Deze nieuwe gebouwen werden grotendeels in de bestaande lintbebouwing langs Grotestraat en Stationsstraat geplaatst, hetgeen in veel gevallen sloop van de bestaande bebouwing tot gevolg had. In de praktijk betekent dit dat de eenlaags bebouwing in het centrum (d.i. Markt en aangrenzende deel Grotestraat) tussen 1880 en 1920 veelal plaats heeft gemaakt voor hogere gebouwen, waardoor een meer stedelijk aanzien werd verkregen.
De snelle groei van de werkgelegenheid had tot gevolg dat het bevolkingsaantal sterk groeide. Telde de plaats in 1859 nog 5579 inwoners, in 1880 was dat aantal gestegen tot 7182, in 1900 tot 8263 en in 1920 tot 8914. De bouw van nieuwe woonhuizen en voorzieningen luidde de bebouwing van de Binnenpolders in. In 1911 werd tussen de spoorlijn en de Grotestraat, parallel aan de Stationsstraat, op het terrein van de in 1910 gehouden landbouwtentoonstelling de lange Mr. van Coothstraat aangelegd. Het benodigde zand voor de ophogingen verkreeg men door de gedeeltelijke afgraving van de Meerdijk. In eerste instantie verkreeg de straat een bebouwing met een gemengd karakter; men bouwde scholen, een bankgebouw, een schoenenfabriek en enkele directievilla's aan de noordzijde van de straat. Aan de zuidzijde, bij de leer- en schoenenfabrieken aan het spoor, verrees in 1915 de Rijksvakschool voor leerlooiers. Op de kruising met de Burg. van de Klokkenlaan (nabij het station) bouwde men in 1921 bovendien een twintigtal eenlaags woonhuizen, op de hoeken van de straat voorzien van een tweetal extra bouwlagen. De verdere bebouwing van de straat geschiedde in de jaren '20 en '30. Goedkopere woningen werden gebouwd op verschillende plaatsen ten zuiden van de Grotestraat. Aan de Putstraat, die oostelijk van en parallel aan de Stationsstraat, tussen de Grotestraat en de Noorder Parallelweg (van de spoorlijn) werd aangelegd, bouwde men aan de westelijke zijde enkele rijen met vijf à zeven goedkope eenlaags woningen, op de hoeken veelal voorzien van hoge topgevels. De huizen hebben kleine voortuinen. De oostelijke straatwand werd door particulieren bebouwd met kleine een- en tweelaags vrijstaande woonhuizen, direct aan de straat gesitueerd. Door de afwisselende dakvormen ontstaat een levendig beeld.
Belangrijker was de stichting van een nieuwe parochie ten zuiden van de spoorlijn. Veel van de arbeiders in de aan de spoorlijn gelegen leerfabrieken werden in de nieuwe wijk St. Antonius gehuisvest. Omstreeks 1917-1918 werd aan de St. Antoniusstraat (het verlengde van de Stationsstraat, eveneens de voormalige Kloostersteeg) en de parallel daaraan aangelegde St. Crispijnstraat door de gemeente een groot aantal goedkope huurwoningen opgetrokken. Centraal van de kleine wijk lag de R.k. kerk, gelegen aan de westelijke zijde van de St. Antoniusstraat, ter hoogte van het gelijknamige plein. Aan het St. Antoniusplein treft men duurdere koophuizen aan, deels gebouwd door particulieren. Hier bevinden zich ook de oude buurtwinkels. Het plein verbindt de St. Antoniusstraat met de St. Crispijnstraat. Tussen de twee straten liggen de goedkope huurwoningen, bestaande uit lange rijen een- en (soms op de hoeken) tweelaags woonhuizen, voorzien van zadeldaken. In de St. Crispijnstraat staat, nabij het plein, een schoolgebouw, momenteel in gebruik als wijkcentrum. De westelijke gevelwand van de St. Antoniusstraat, en de oostelijke gevelwand van de St. Crispijnstraat werden geheel bebouwd door particulieren. In het eerste geval bestaat de (deels oudere) bebouwing uit (winkel-) woonhuizen. In de St.

Crispijnstraat werd de oostelijke gevelwand door particulieren met een- en tweelaags woonhuizen bebouwd.
De samenvoeging van de gemeenten Waalwijk, Baardwijk en Besoyen in 1922 en de voortschrijdende groei van het aantal inwoners maakten een nieuw, omvangrijker raadhuis noodzakelijk. De wens bestond om het raadhuis in het oude centrum van Waalwijk te bouwen, aan de markt. Gezien de geringe omvang van het plein werd besloten enkele oude panden aan de noordwand van het plein aan te kopen, deze te laten slopen en het aldus vrijgekomen terrein (het huidige raadhuisplein) bij de Markt te trekken, waardoor meer ruimte verkregen werd. Het nieuwe raadhuis met annexen (Muziekkapel, vm. politiebureau, woon-winkelhuizen e.d, alle van A.J. Kropholler, 1932-1962) vormt stedebouwkundig gezien een zeer hechte groep.
Omstreeks 1930 was er een grote behoefte aan duurdere woonhuizen voor het kader van de fabrieken. Nabij het centrum werd tussen de Stationsstraat en de Mr. van Coothstraat (die tegen deze tijd was volgebouwd) de Julianastraat aangelegd. Binnen enkele jaren werd de hier beschikbare ruimte bebouwd met ruime vrijstaande villa's. Tussen de Grotestraat en Burgemeester van de Klokkenlaan (de spoorlijn) werden nieuwe straten aangelegd of bebouwd. Zo trokken welgestelde particulieren langs de bestaande Kerkstraat, ten westen van en parallel aan de Mr. van Coothstraat gelegen, vrijstaande villa's en twee-onder-een-kap woonhuizen op. Verder werden langs de Burgemeester van der Klokkenlaan, nabij het station, tussen 1920 en 1935 verschillende villa's gebouwd, afgewisseld met kleinere woonhuizen. Tot slot werden ten zuiden van de spoorlijn in de Burg. Smeelelaan, gelegen in het verlengde van de Putstraat, duurdere vrijstaande koopwoningen gebouwd. In 1940 bedrieg het aantal inwoners 11630.
Na de Tweede Wereldoorlog heeft men getracht deze noord-zuid gerichte lintbebouwingen met elkaar te verbinden en de tussenliggende ruimten met vooral woningbouw in te vullen. van belang zijn hierbij de in de gemeente waalwijk georganiseerde internationale ledertentoonstellingen van 1948 en 1954 geweest. Voor de tentoonstelling van 1948 werd een terrein tussen de Stationsstraat en de oostelijk daarvan gelegen Putstraat opgehoogd. De ontsluiting van dit terrein vond plaats door de aanleg van de Wilhelminastraat, geheel in de vooroorlogse traditie tussen spoor en Grotestraat, parallel aan de Stationsstraat gelegen. Na het gebruik van het zeer ruime terrein voor de tentoonstelling werd het verhard en omgedoopt tot Vredesplein. Aan de randen verrezen naast enkele particuliere vrijstaande woonhuizen voornamelijk grote schoolgebouwen, naast een enkele gemeentelijke instelling. De markt werd naar dit terrein verplaatst. Direct ten oosten van het Vredesplein werd een verbindingsstraat naar de Putstraat aangelegd (de Victoriestraat) en ten zuiden daarvan werd de lege ruimte tussen Stationsstraat en Putstraat ingevuld met enkele blokken woonhuizen (Engelse-, Poolse-, Canadese-, en Schotsestraat).
Op vergelijkbare wijze werd het ten westen van de Kerkstraat gelegen opgehoogde terrein van de S.L.E.M. tentoonstelling (Schoenen. LEder en Mode) van 1954 bestemd voor de aanleg van het Hertog Janplein. Langs de noordelijke en oostelijke wand van het plein verrezen (op de fundamenten van de tentoonstellingshallen) vierlaags luxe flatgebouwen.
Geheel in de trant van het vooroorlogse karakter van de omliggende straten werden ook nu aan nieuw aangelegde oost-west verbindingswegen (zoals de Burg. Moonenlaan) voornamelijk vrijstaande villa's en schoolgebouwen opgetrokken.
Het groene karakter van de wijk werd versterkt door het opnemen van de restanten van het landgoed Plantlust, alsmede het aanleggen van nieuwe plantsoenen, met name langs de Burgemeester Moonenlaan.
Vanaf ca. 1960 (Waalwijk had toen 18154 inwoners) werden ruime nieuwe woonwijken aangelegd ten oosten van de Putstraat en de Sint Crispijnstraat. Zuidelijk van Laageinde werd een wijk gebouwd met gecombineerde meergezinswoningen (tot 10 etages) en eengezinswoningen. Belangrijk was de aanleg van de nieuwe haven met bedrijventerrein (zie § 4.3) en een uitgestrekt industrieterrein tussen Zanddonk en het spoor (in het zuid-westen van de gemeente). Voor recreatie werd het zuid-oostelijk deel van de gemeente bestemd; een complex van zwembad (v.m. Hoefswiel), roei- en schaatsvijvers, afgewisseld met bos. Door de snelle groei van het inwoneraantal, dat na de oorlog ondanks de teloorgang van de lederindustrie niet is gestopt, zijn tussen 1970 en 1990 de resterende terreinen (de voormalige Binnenpolders) in het zuiden van de gemeente nagenoeg volgebouwd.
In de Grotestraat is door doorbraken naar de nieuwe woonwijken en grootschalige vernieuwing van de bestaande bebouwing, waarbij de oorspronkelijke percelering verloren ging, plaatselijk het karakter van het langgerekte, bebouwde lint geheel verdwenen. Dit geldt met name voor de zuidelijke gevelwand tussen de Mr. van Coothstraat en de Putstraat.

5.2 Baardwijk

In de tot 1922 zelfstandige gemeente Baardwijk heeft zich op identieke wijze als Waalwijk vanaf ca. 1200 een stedebouwkundige structuur ontwikkeld, die bestond uit een lintbebouwing met boerderijen, gelegen op de oeverwal van het Oude Maasje. In de vijftiende eeuw, toen na de Sint Elisabethsvloed de Winterdijk en de Meerdijk op de huidige plaats waren aangelegd, ontstond aan de huidige Loeffstraat een compact bebouwd langgerekt lint, bestaande uit boerderijen, woonhuizen en, gesitueerd tussen de Loeffstraat en de Winterdijk, een kapel, die in 1227 tot parochiekerk werd verheven. Door de aanwezigheid van zowel binnen- als buitendijkse wielen aan het Laageinde is de bebouwing hier tot ca. 1950 minder

intensief geweest als in de overige straten.
De ontwikkeling van de nederzetting loopt parallel aan die van Waalwijk; na een terugslag omstreeks 1700 bloeit handel en nijverheid (verbouw en handel in hooi, in runderen, leerlooierij en schoenmakerijen) in de vroege negentiende eeuw weer op. Het centrum van de nederzetting werd gevormd door de kruising van de huidige Loeffstraat met de huidige Baardwijksestraat en de naamloze noordelijke verlening daarvan, tegenwoordig doodlopend op de Winterdijk, maar tot na de Tweede Wereldoorlog in verbinding staand met Doeveren en Heusden. Tussen dit kruispunt en de Torenstraat (tussen Loeffstraat en Winterdijk, waar de oude kapel stond) concentreerde de belangrijke bebouwing als gemeentehuis (gesloopt 1929), Hervormde kerk, R.k Sint Clemenskerk (1897) en pastorie zich.
Belangrijk voor de ontwikkeling van de nederzetting was de bouw van de halte Baardwijk in de spoorlijn 's-Hertogenbosch - Lage Zwaluwe. De verbinding tussen Loeffstraat en halte werd gevormd door de als spoor over de akkers reeds bestaande Baard- wijksestraat.
Tussen 1880 en 1930 groeide de schoenindustrie ook in Baardwijk explosief. Ook hier is hetzelfde proces te volgen als in Waalwijk; op de achter de woonhuizen en boerderijen liggende terreinen ontstaan kleine bedrijfjes die langzaam uitgroeien tot fabriekjes. Na 1910 bereiken enkele fabrieken een dergelijke omvang, dat nieuwe, ruime terreinen voor de huisvesting noodzakelijk zijn. Deze ruimte is nog beschikbaar aan het Hoogeinde, gelegen tussen de Loeffstraat en de Baardwijkse Overlaat. Hier ontstaan een tweetal grote schoenfabrieken, Van Haren en Greve. Met name Van Haren wordt in de jaren '30 zeer sterk uitgebreid, hetgeen tot gevolg heeft dat de ruimte tussen Hoogeinde en Winterdijk geheel bebouwd wordt.
In 1919 werd de Woningbouwvereeniging Baardwijk opgericht, die in 1920 aan Hoogeinde en Vooreinde enkele tientallen nieuwe huurhuizen liet bouwen. In 1929 werd het Vooreinde, haaks op Hoogeinde gelegen, verlengd tot de Winterdijk en werd er een tweede groep eenlaags woonhuizen gebouwd. De ruimte ten noorden van de Loeffstraat en Hoogeinde was echter zeer beperkt, waardoor men voor nieuwe uitbreidingen aangewezen was op het gebied van de Baardwijkse Binnenpolder.
In de jaren '30 ontstaat aan de Baardwijksestraat een lintbebouwing met eenlaags particuliere woonhuizen en enkele kleinere blokjes huurhuizen. Hoewel bij de zuidelijk gelegen halte aan de spoorlijn ook enkele woonhuizen gebouwd worden, staat het leeuwedeel van de woonhuizen uit de jaren '30 aan het noordelijke deel van de straat, waar ook de Sint Clemensschool (1939) gesitueerd is.
Na de Tweede Wereldoorlog wordt in eerste instantie de Baardwijkse straat geheel bebouwd. De grootschalige uitbreidingen van de gemeente Waalwijk hebben in de jaren '60 en '70 tot gevolg dat de Binnenpolder tussen de Putstraat en de Baardwijksestraat bebouwd wordt. Vanaf ca. 1975 wordt ook het oostelijk deel van de polder, grenzend aan de baardwijkse Overlaat, bebouwd met woonhuizen. Ten zuiden van de spoorlijn wordt het grootste deel bestemd tot groengebied; tussen 1955 en 1980 vindt de aanleg plaats van het zwembad Hoefsven, het recreatiepark bij het Lido, sportvelden en de Algemene begraafplaats. Door de aanleg van nieuwe noord-zuid gerichte straten wordt de gesloten gevelwand van de lintbebouwing aan Loeffstraat, Hoogeinde en Laageinde gedeeltelijk doorgebroken. Daarnaast verliezen de vele karakteristieke boerderijen hun functie en worden verbouwd tot (winkel-) woonhuis.

5.3 Besoyen

Conform de wijze waarop in Waalwijk en Baardwijk de bebouwing ontstaan is, heeft zich in de middeleeuwen, tussen de huidige Hervormde kerk van Waalwijk aan de haven en de ca. 1300 meter westelijk daarvan gelegen plaats waar de Winterdijk en de Grotestraat samenkomen, een langgerekte bebouwing langs de huidige Grotestraat ontwikkeld. Langs de relatief smalle Grotestraat lagen op de koppen van de tussen de Winterdijk en Meerdijk gelegen percelen vrijstaande woonhuizen en boerderijen, gescheiden door smalle paden naar het achtererf. Landbouw, handel en nijverheid hebben dezelfde ontwikkeling doorgaan als die te Waalwijk en Baardwijk. Van belang bij de ontwikkeling daarvan was de wegverbinding met Geertruidenberg en Capelle. De laatste verbinding, de huidige Besoyensestraat, liep door de Besoyense Binnenpolder. Omstreeks 1800 was het lint met bebouwing van Waalwijk en Besoyen geheel gesloten, maar waarschijnlijk was dit al eeuwen eerder reeds het geval.
Centraal in de lintbebouwing lagen enkele belangrijke gebouwen met een afwijkende, bredere percelering; de Hervormde kerk (XVI) en het gemeentehuis. Door de katholieke emancipatie en de ontwikkeling van het onderwijs werden in de vroege twintigste eeuw oude eenlaags panden gesloopt en vervangen door de R.k. kerk Maria Onbevlekte Ontvangenis, met pastorie, klooster en scholen. Dit complex was gesitueerd ter hoogte van de huidige Burgemeester Verwielstraat.
Net als in de hierboven besproken plaatsen heeft men in eerste instantie uitbreiding telkens gezocht in verlenging en verdichting van de bestaande lintbebouwing. Overeenkomstig de ontwikkelingen in Waalwijk, werd pas na de komst van de spoorlijn in 1885, waaraan Besoyen korte tijd een halte heeft gehad, de Besoyensestraat bebouwd. Tussen de weinige aan deze straat liggende boerderijen werden door particulieren van 1890 tot 1930 eenvoudige woonhuizen opgetrokken. In

het zuiden, nabij de spoorlijn, heeft de Besoyensche Woningbouwvereeniging in 1919 en 1921 een veertigtal eenvoudige eenlaags woonhuizen opgetrokken.
Na de Tweede Wereldoorlog heeft men de resterende terreinen tussen spoorlijn en Grotestraat bebouwd. Ten noorden van de Winterdijk, aan de Noordstraat, werd een kleine woonwijk met lage flatgebouwen aangelegd. Werden te Waalwijk en Baardwijk veelvuldig doorbraken in de oude lintbebouwing gepleegd ten behoeve van de aanleg van verbindingswegen naar deze nieuwe woonwijken en de noordelijk gelegen Langstraatweg, te Besoyen is de doorbraak van veel nieuwe wegen voorkomen waardoor het karakter van de gesloten bebouwingswand in belangrijke mate gehandhaafd bleef. Wel is door sloop en schaalvergroting van bedrijven plaatselijk het oude karakter sterk aangetast. Ten zuiden van de spoorlijn werd het bedrijventerrein Zanddonk aangelegd.

5.4 Verspreide bebouwing

Enige restanten van agrarische bebouwing uit de periode 1850-1940 ligt aan de Kloostersteeg, in het zuiden van de gemeente. Deze zeer sterk gewijzigde bebouwing concentreerde zich nabij de z.g. Zeine's, de voormalige, oost-west gerichte ontsluitingspaden van de oude Binnenpolders. In de noordelijke Buitenpolders lag vóór de Tweede Wereldoorlog nagenoeg geen bebouwing. Interessant is het complex van sluizen (zie § 7.6) aan de Zomerdijk.

6. Stedebouwkundige typologie 1850-1940

6.1 Typologie

Tot de komst van de spoorlijn concentreerde de bebouwing van Waalwijk, Baardwijk en Besoyen zich op de langgerekte oost-west as Grotestraat c.s. Reeds in de Middeleeuwen was hier op de oeverwal een zeer karakteristieke lintbebouwing ontstaan, die, door de lage ligging van de ten zuiden en noorden gelegen landerijen, gedurende de eeuwen sterk verdicht en verlengd werd. Typerend voor deze nederzettingsvorm is het zeer langgerekte bebouwingslint met eenlaags, veelal haaks op de weg staande woonhuizen en boerderijen, door smalle stegen gescheiden.
Zoals gezegd komt pas na de aanleg van de spoorlijn verandering in dit patroon; op de kruising van de veelal bestaande noord-zuid gerichte stegen en de parallel aan de Grotestraat c.s. aangelegde spoorlijn ontstaat te Waalwijk een concentratie van leder- en schoenenfabrieken, waardoor het economische zwaartepunt van de Grotestraat naar het zuiden verlegd wordt. Dit heeft tot gevolg dat op de Grotestraat een aantal verticale assen worden aangelegd, die spoor en oude centrum beter moeten verbinden, en die tegelijkertijd meer ruimte moeten bieden voor de huisvesting van de sterk groeiende bevolking. De grenzen van de verdichting en de verlenging van de lintbebouwing aan de Grotestraat c.s. zijn dan immers bereikt.
Belangrijk is in dit verband de aanleg tussen 1915 en 1920 van de nieuwe, ten zuiden van de spoorlijn gelegen woonwijk aan de St. Antoniusstraat en Sint Crispijnstraat, waar door de gemeente goedkope huurhuizen worden gebouwd. Centraal in de wijk staat de nieuwe St. Antoniuskerk, gelegen aan het gelijknamige plein.
Voor de meer welgestelde bevolking wordt ten noorden van het spoor gebouwd. In eerste instantie werden vóór de Tweede Wereldoorlog alleen een aantal noord-zuid gerichte assen tussen spoor en Grotestraat bebouwd. Omstreeks 1910 wordt parallel aan de Stationsstraat de Mr. van Coothstraat aangelegd en bebouwd. Deze twee straten worden omstreeks 1930 verbonden door de oost-west gerichte Julianastraat. Ook de oostelijk daarvan gelegen Kerkstraat wordt met ruime villa's en woonhuizen bebouwd. De verdere invulling van deze villawijk vindt pas na de Tweede Wereldoorlog plaats dat geldt ook voor de ontwikkelingen aan de oostzijde van Waalwijk; de omstreeks 1925 tussen Grotestraat en spoor aangelegde Putstraat werd vóór ca. 1935 aan beide zijden bebouwd, maar, zoals elders te Waalwijk, volgde pas na 1950 de invulling van de terreinen tussen de straten. Belangwekkend is de vergroting van de Markt door de aanleg van het Raadhuisplein in 1932. Openbare groengebieden zijn in de periode 1850-1940 nauwelijks gerealiseerd; alleen het kerkhof van de Sint Jan kan voor deze kwalificatie in aanmerking komen. Door na de Tweede Wereldoorlog particuliere tuinen aan te kopen en open te stellen als park (het Wandelpark tussen Grotestraat en Burg Moonenlaan) en door in restanten van een particulier landgoed een villawijk aan te leggen (het achttiende-eeuwse Plantlust, eveneens gelegen tussen Grotestraat en Burg. Moonenlaan) heeft de gemeente getracht het tekort aan openbaar groen te verminderen.

Het bijgevoegde kaartmodel van de stedebouwkundige typologie van Waalwijk geeft deze ontwikkelingen weer; ingetekend zijn de haaks op de oude, langgerekte kom en de spoorlijn georiënteerde lintbebouwingen, de (restanten) van het (eens) uitgestrekte industriegebied, dat direct ten noorden en ten zuiden van het spoor ligt, de bescheiden villawijk Mr. Van Coothstraat en omgeving, de ten zuiden van het industriegebied gelegen arbeiderswoonwijk St. Anthoniusstraat en omgeving, evenals de vergroting van de Markt door de realisatie van het Raadhuisplein.

6.2 Gebieden met bijzonder stedebouwkundige waarde

De in § 6.1 vermelde tussen 1850 en 1940 tot stand gekomen gebieden zijn voor een groot deel door naoorlogse doorbraken en sloopwerkzaamheden aangetast of verloren gegaan. In de gemeente treft men dan ook geen gebieden met een bijzondere stedebouwkundige betekenis meer aan.

6.3 Waardevolle groepen

Het langgerekte lint met bebouwing, gevormd door de Grotestraat, Nieuwstraat, Laageinde, Loeffstraat en Hoogeinde dateert als stedebouwkundige structuur van vóór 1850. Vorm en ontwikkeling van de structuur werden eerder beschreven in §3 en §5.1-5.3. Delen van het in totaal ca. 4.5 kilometer lange lint zijn niet aangetast door naoorlogse doorbraken in de gevelwand, en hebben daarnaast ook een cultuur-historisch interessante bebouwing, die geheel of grotendeels nog de oorspronkelijke percellering bezit. Dit betreft met name de delen Westeinde 1-73 en 2-54, Grotestraat 1-197, 263-299, 18-

52, 110-170, Laageinde 1-37, 55-101, 2-18 en 28-98, en nagenoeg de gehele Loeffstraat en het westelijk deel van Hoogeinde.

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en -typen.

7.1 Woonhuizen

Het eenlaags pand Winterdijk 12 dateert in de kern uit de zestiende eeuw en is waarschijnlijk het oudste woonhuis van de gemeente. Het huis staat vlakbij de Gedempte Haven, en heeft gefunctioneerd als café. Een typisch achttiende-eeuws tweelaags herenhuis, zeer ondiep in verhouding tot de gevelbreedte, is Grotestraat 134, met gevel uit de vroege negentiende eeuw.
Grotestraat 182-186 is eveneens een zeer breed pand, met achttiende-eeuwse pilastergevel, doch heeft mogelijk een oudere kern. Winterdijk 15 stamt uit de vroege negentiende eeuw. Dit kleine eenlaags dijkhuis is zeer gaaf en vormt met de omliggende bedrijfsbebouwing een zeer karakteristiek geheel. Uit 1844 stamt het tweelaags herenhuis Grotestraat 206, met karakteristieke steeg naar het achtererf. Rond 1850 werd Grotestraat 150 gebouwd. Dit tweelaags woonhuis is geheel bepleisterd en witgeschilderd. De grotere woonhuizen uit de jaren tussen 1860 en 1880 zijn veelal voorzien van rijke stucwerk-ornamenten; zie Westeinde 1, Loeffstraat 18, 55 en 57. Ook de tweelaags huizen van fabrikanten- en notabelen hebben in deze periode rijk met stuc versierde gevels; Grotestraat 146, 148, 168-170, 180, 196, 314 en 395. Soms hebben deze huizen een oudere kern. Opvallend in de gemeente zijn de vele woonhuizen die na 1860 gebouwd werden (vaak voormalige (keuter-) boerderijen) met een inzwenkende lijstgevel. Deze panden zijn nagenoeg allemaal eenlaags en staan met de nok haaks op de straat. Voorbeelden zijn Grotestraat 9, Laageinde 64, Loeffstraat 4, 6 en 53. Tot ca. 1915 werden veel nieuwe (en reeds bestaande) panden van een dergelijke gevel voorzien. Onopvallend is de oostelijke gevelwand van een 'dam' in de Hooisteeg; de nummers 2-10 zijn arbeiderswoonhuizen uit ca. 1880, die de armoedige leefomstandigheden van die tijd treffend illustreren. Grotestraat 268 heeft een zeer rijk versierde gevel in neo-Hollandse renaissancestijl, uit ca. 1915. In scherp contrast hiermee staat Mr. Van Coothstraat 1a; een woonhuis gebouwd door J. Klijnen in 1932. Het pand, opgetrokken in bepleisterde baksteen, is door de doorstekende schuin uitgemetselde wanden en de gebogen lessenaarsdaken zeer onconventioneel van opzet. In scherp contrast hiermee staat de ambtswoning van de burgemeester uit 1933, Julianastraat 6. Het tweelaags woonhuis is mede tot stand gekomen door de bemoeienissen van A.J. Kropholler, wiens architectuur (hij bouwde ook het gemeentehuis en de omringende panden, zie §7.4) onder de Waalwijkse bevolking graag gezien was. Mogelijk verklaart dit de vele woonhuizen uit de jaren '30 en '50 in deze plaats, die een zeer traditioneel stempel hebben, met Kropholleriaanse elementen. Een gaaf voorbeeld is het woonhuis van de directeur van Gemeentewerken uit die tijd, ir. De Hoop, Kerkstraat 72. Kerkstraat 83 uit 1940 is tot stand gekomen onder architectuur van G.H. Holt.

7.2 Boerderijen

Kloosterwerf 23 is de voormalige kloosterboerderij, die in de kern stamt uit de vijftiende eeuw. Onlangs is deze voormalige boerderij verbouwd tot koffiehuis, waarbij interieur en exterieur sterk gerestaureerd werd. De bijgebouwen werden afgebroken en de gevel met ca. 2 meter in lengte verkort. In de lintbebouwing van Grotestraat c.s. treft men een groot aantal tot woonhuis verbouwde boerderijen aan. Grotestraat 185-187 dateert waarschijnlijk uit de achttiende eeuw of eerder. Het eenlaags pand met hoge topgevel staat haaks op de straat en wordt geflankeerd door stegen naar het achtererf. Zeer gaaf is Laageinde 32, een kleine kortgevelboerderij uit de vroege achttiende eeuw. Hoefsteeg 23 is een kleine, vervallen, doch zeer gave kortgevel, die mogelijk nog ouder is. Veel van de boerderijen te Baardwijk zijn in de eerste helft van de twintigste eeuw reeds tot woonhuis verbouwd en zijn nu niet meer als boerderij herkenbaar. Laageinde 52 werd omstreeks 1850 met een tweelaags woonhuis uitgebreid. Laageinde 54 en 56 zijn eveneens oorspronkelijk boerderijen uit omstreeks 1900, maar hebben mogelijk een oudere kern. Druneseweg 9 is een kortgevel die dateert uit ca. 1875. Het pand lag aan een oude dwarsweg door de Binnenpolder.

7.3 Industrie- en bedrijfsgebouwen

Enkele oude looierijen, met bakstenen nathuis en bovenliggen houten drooghuis, resteren; één achter Kerkstraat 7 en een tweede aan de Stationsstraat 71b. De laatste is nog in oorspronkelijke staat. Deze looierijen zijn nog van het oude type. Door de voortschrijdende mechanisatie van het looiproces treedt rond 1890 een concentratie en schaalvergroting van de productie op. Er ontstaan fabrieken zoals die van Gragtmans-Wiesman, achter Grotestraat 134. Deze rond 1888 opgetrokken drielaags looierij, ca. 1900 voorzien van stoom, is in feite een vergrote variant van het oude type. De tweelaags façade

van de N.V. Waalwijksche Chroomlooierij v/h Van Dooren en de Greeff naast de Stationsstraat 117 is alles wat ter plaatse resteert van dit type looierijen. De oudste resterende schoenfabriek is Kerkstraat 4. Deze Stoomschoenenfabriek heeft een productiehal uit ca. 1870, uitgebreid met een machinekamer omstreeks 1900. De Koninklijke Stoomschoenenfabriek A.J. van Schijndel, Stationsstraat 115, dateert in de kern uit 1887. De opvallende, rijk versierde bakstenen vijflaags façade werd in 1910 onder architectuur van H.C. Meulkens gebouwd. Hoogeinde 64 heeft in de achterbebouwing de schoenfabriek Greve, in de huidige vorm, met uitgebreide productiehal onder sheddaken, daterend uit ca. 1910. Schoenfabriek Ivo van Haren, Hoogeinde 35-39, dateert in de huidige vorm uit de jaren 1934-1939. Het zeer brede tweelaags kantoorgebouw (met magazijnen) en achterliggende productiehal zijn, behoudens de na-oorlogse uitbreidingen, van de hand van J.A. Lelieveldt. De cantine (met groot glas-in-lood venster) met magazijn op nummer 39 werd in 1939 gebouwd onder architectuur van M. Blokdijk. Nieuwstraat 9 is de voormalige schoenenfabriek Hollandia. Het vierlaags gebouw heeft een in de gevel zichtbaar betonskelet. In nagenoeg de gehele achterbebouwing langs de Grotestraat c.s. staan nog relicten die herinneren aan het rijke verleden van de lederindustrie. Zo was in het pand Grotestraat 21, met achterliggende werkplaats, een handelaar in machines voor de schoenindustrie gevestigd, en staat naast Winterdijk 41 een pakhuis uit ca. 1880, waar blijkens een reclameschildering de Huiden, Schors en Lederhandel Jacq. van Riel gevestigd was.
Winterdijk 10 is een zeer groot voormalig graanpakhuis uit omstreeks 1890, markant gelegen aan de gedempte Haven. Kloosterweg 27 is de nogal gewijzigde watertoren uit 1901, met bijgebouwen uit omstreeks 1960. Het zeer rijk uitgevoerde kantoorgebouw met markante uitkragende hoektoren Grotestraat 341 werd in 1901-1902 gebouwd door de verzekeringsmaatschappij Noord-Braband en is van de hand van architect W.J.H. Bouman.

7.4 Openbare gebouwen

Het raadhuis van Besoyen ligt aan de Grotestraat 20, werd gebouwd in 1869 en in 1906 uitgebreid met een veldwachterswoning. Aan het raadhuis 1-2 staat het in 1932 door A.J. Kropholler gebouwde raadhuis (met inspecteurswoning) van Waalwijk. De zeer rijzige daken en trapgevel, in de as van de Stationsstraat, het materiaalgebruik (kloostermoppen, gelakt teakhout, zeer zwaar smeedijzeren beslag, zware leien) zijn typisch voor het oeuvre van de architect. Zeer bijzonder is dat de architect in 1937, 1941-42, 1954 en 1962 ook de overige gebouwen aan het plein heeft ontworpen, in dezelfde kenmerkende stijl, waardoor een karakteristiek geheel is ontstaan. Deze gebouwen bestaan uit een winkelpand aan de Grotestraat 247-251 (1937, in 1962 in stijl uitgebreid), een muziekkiosk met vrijstaande lantaarn en galerij (1937, ter afsluiting van de westelijke pleinwand), de woon-winkelhuizen 't Slot, Raadhuisplein 6-8, uit 1941-1942, en het voormalige politiebureau (nu gemeentearchief) Raadhuisplein 5. Ook de aan de zijde van de Winterdijk gelegen brandweerkazerne (ca. 1955) en politiewoning (1932) zijn van de hand van Kropholler.

7.5 Kerkelijke gebouwen

Winterdijk 58 is de deels uit de dertiende, deels uit de vijf tiende eeuw stammende kerktoren van Baardwijk. In 1912 werd het bijbehorende kerkgebouw afgebroken. Aan de Loeffstraat 113 werd in 1911 ter vervanging een Nederlands Hervormde kerk gebouwd, een eenbeukig gebouw, aan de zuid- en noordzijde veelhoekig gesloten.
Grotestraat 121 is de Nederlands Hervormde kerk van Waalwijk, een laat-gotische kruiskerk, in haar huidige vorm gebouwd tussen 1450-1617. In dezelfde straat, op nummer 156 staat de sterk gerestaureerde en verbouwde Hervormde pastorie, in de kern daterend uit de zeventiende eeuw. Uit 1610 dateert de Hervormde kerk van Besoyen, Grotestraat 24-26, een eenbeukig gebouw met aangebouwde achthoekige consistoriekamer en pastorie.
De Sint Clemens, Loeffstraat 50 te Baardwijk, is een niet-georiënteerde neo-gotische kruisbasiliek met polygonaal gesloten transeptarmen een hoge geveltoren. Gebouwd in 1896-1897 door N.J.H. van Groenendael. Aan het Sint Jansplein 2 staat de door H.W. Valk in 1925 in neo-Byzantijnse stijl gebouwde Sint Jan. Het colossale gebouw is voorzien van 19 met koper gedekte koepels en de noordelijke toren beheerst de wijde omgeving. In de toren is een poortje uit ca. 1630 herplaatst. Grotestraat 64 is de R.k. kerk van Besoyen. Het eenschepige gebouw werd in 1927 door Dom Bellot O.S.B. in samenwerking met Pierre Cuypers gebouwd. Tot slot is vermeldenswaardig de eenvoudige bakstenen kapel van Onze Lieve Vrouwe aan de Meerdijk 3a, opgetrokken in 1948.

7.6 Kastelen en landhuizen

Te waalwijk staan geen kastelen en buitenhuizen die van belang zijn voor deze inventarisatie.

7.7 Militaire werken

Te Waalwijk zijn geen militaire werken die van belang zijn voor deze inventarisatie.

7.8 Infrastructurele en waterstaatkundige werken

Aan de westelijke Kanaaldijk ligt de eens ruim 800 meter lange, maar sinds omstreeks 1905 tot 180 meter lengte gereduceerde spoorbrug over de Baardwijksche Overlaat. Aan de westelijke zijde staat nog het hardstenen landhoofd. De brug rust op bakstenen, met hardstenen elementen versierde en voor dubbelspoor geschikte pijlers. Op de enkelsporige geklonken balkbrug ligt geen rails meer. Wel resteert er in de gemeente nog het gehele tracé van de spoorlijn. De spoorrails is tussen de Westelijke Kanaaldijk en de Baardwijksestraat nog aanwezig. Het voormalige stationsemplacement is op de perrons nog voorzien van de oorspronkelijke kasseienbestrating. Bijzonder is het deels in een ligusterhaag schuilgaande overweghek uit ca. 1910, op de overweg van de St. Anthoniusstraat. Sprangseweg 1 is de voormalige overwegpost 25 van de N.S. Het gebouwtje is het laatste gebouw van de spoorwegen in de gemeente en dateert uit ca. 1885.
Een dubbele dienstwoning, behorende bij de veerpont naar Drongelen staat aan de Zomerdijk 2-4. Het pand dateert uit omstreeks 1900. Van belang is het sluizencomplex aan de Zomerdijk (ong), daar waar het Afwateringskanaal in de Bergsche Maas uitmondt en Oude Maasje met Zuiderkanaal in verbinding staat. Hier ligt het voormalig Rijksstoomgemaal en Uitwateringssluis Bovenlandsche Sluis, gebouwd in 1896-1898 vanwege de aanleg van de Bergsche Maas. Het complex van kunstwerken, duikers en bruggen werd in 1988 tijdens restauratiewerkzaamheden ingrijpend vernieuwd. Ook is tijdens de restauratiewerkzaamheden het voor Nederland unieke, geheel intacte stoomgemaal gesloopt. Bij het complex staat het in 1966 gebouwde electrische gemaal Gansoyen.
Van bijzonder belang zijn de eens waterkerende Winterdijk en Meerdijk, waarvan het tracé uit de middeleeuwen stamt. Het grootste deel van de Winterdijk is onverhard. Achter het raadhuis is de dijk bestraat. De Meerdijk is voor het grootste deel geasfalteerd, en bovendien deels afgegraven (zie §4.4). Vermelding verdient ook de onverharde achttiende-eeuwse Westelijke Kanaaldijk, één van de leidijken van het Afwateringskanaal.

7.9 Artefacten

Verschillende woonhuizen in de Grotestraat c.s zijn nog voorzien van een hardstenen stoep. In enkele gevallen zijn ook de stoeppalen nog aanwezig (bijvoorbeeld Loeffstraat 111, Grotestraat 314, 105).
Van belang is het oorlogsmonument (1949) aan de Burg. Moonenlaan. De bronzen plastiek werd uitgevoerd door John Raedecker. Het geheel, met sokkel, stoep en lantaarns werd onder architectuur van G.H. Holt uitgevoerd.

7.10 Groenelementen

Verschillende particuliere tuinen, gelegen tussen de Grotestraat en de in 1948 aangelegde Burg. Moonenlaan, zijn na de Tweede Wereldoorlog door de gemeente aangekocht en opengesteld of bebouwd. Zo werden in het achttiende-eeuwse goed Plantlust (achter Grotestraat 134, zich eens uitstrekkend tot de Meerdijk) tussen de waardevolle beplantingen (o.a. een allee met eiken; de z.g. Laan van Gragtmans) villa's gebouwd. De tuin van de familie Raming uit de Mr. Van Coothstraat werd door de gemeente in 1949-50 omgevormd tot het openbare Wandelpark, met oude exemplaren van o.a. beuk, linde en moerascypres. Ten noorden van het park leidt een ca. 100 jaar oude beukenlaan (met over een lengte van 200 meter 17 geschoren beukenbogen) van de vm. Hervormde pastorie Grotestraat 156 naar het kleine, ca. 1 meter boven het maaiveld aangelegde Hervormde kerkhof.
Vermeld moeten worden de restanten van de straatbeplanting tegen de noordelijke straatgevel van de Grotestraat c.s.. Met name aan het Hoogeinde, Loeffstraat en Laageinde, en incidenteel ook voorkomend in de Grotestraat en Westeinde, is de eeuwenoude straatbeplanting van leilinden nog aanwezig, met dien verstande dat veelal na de Tweede Wereldoorlog de beplanting is vernieuwd.
Van belang is ook de beplanting van de Winterdijk en de Meerdijk. Met name het deel van de Winterdijk tussen Gedempte Haven en Groenstraat heeft een gave beplanting met ca. 75 jaar oude linden en eiken. Op de Meerdijk zijn vooral de restanten van akkermaals hout van belang.

Historische Atlas Noord-Brabant - Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000. Deventer 1989.
Waalwijk verkend in 1889, herzien in 1902.

PROVINCIE NOORDBRABANT. GEMEENTE WAALWIJK.

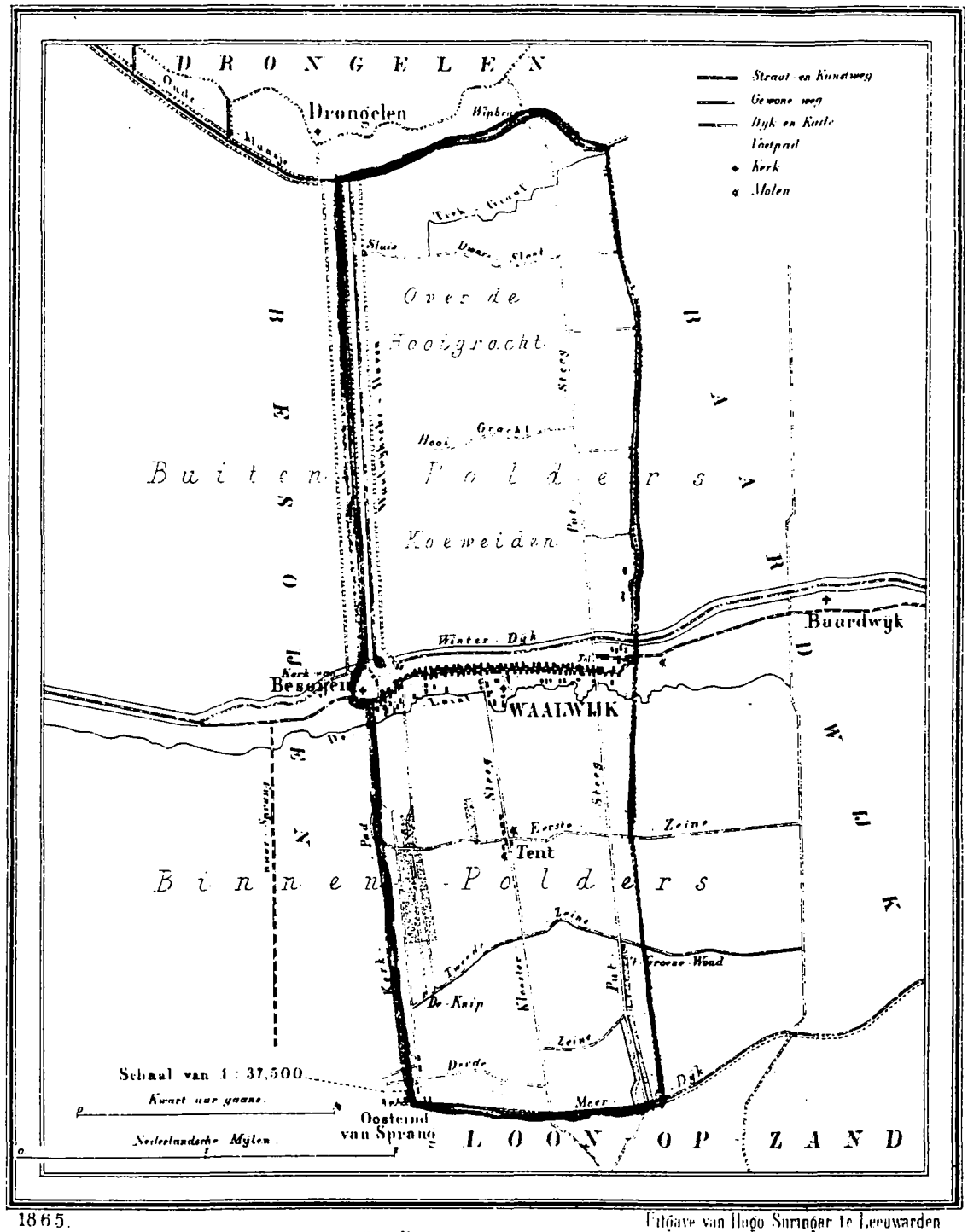

Kuyper, J., Gemeente atlas van de provincie Noord-Brabant.
Groningen 1982. (1865)
Waalwijk in 1865.

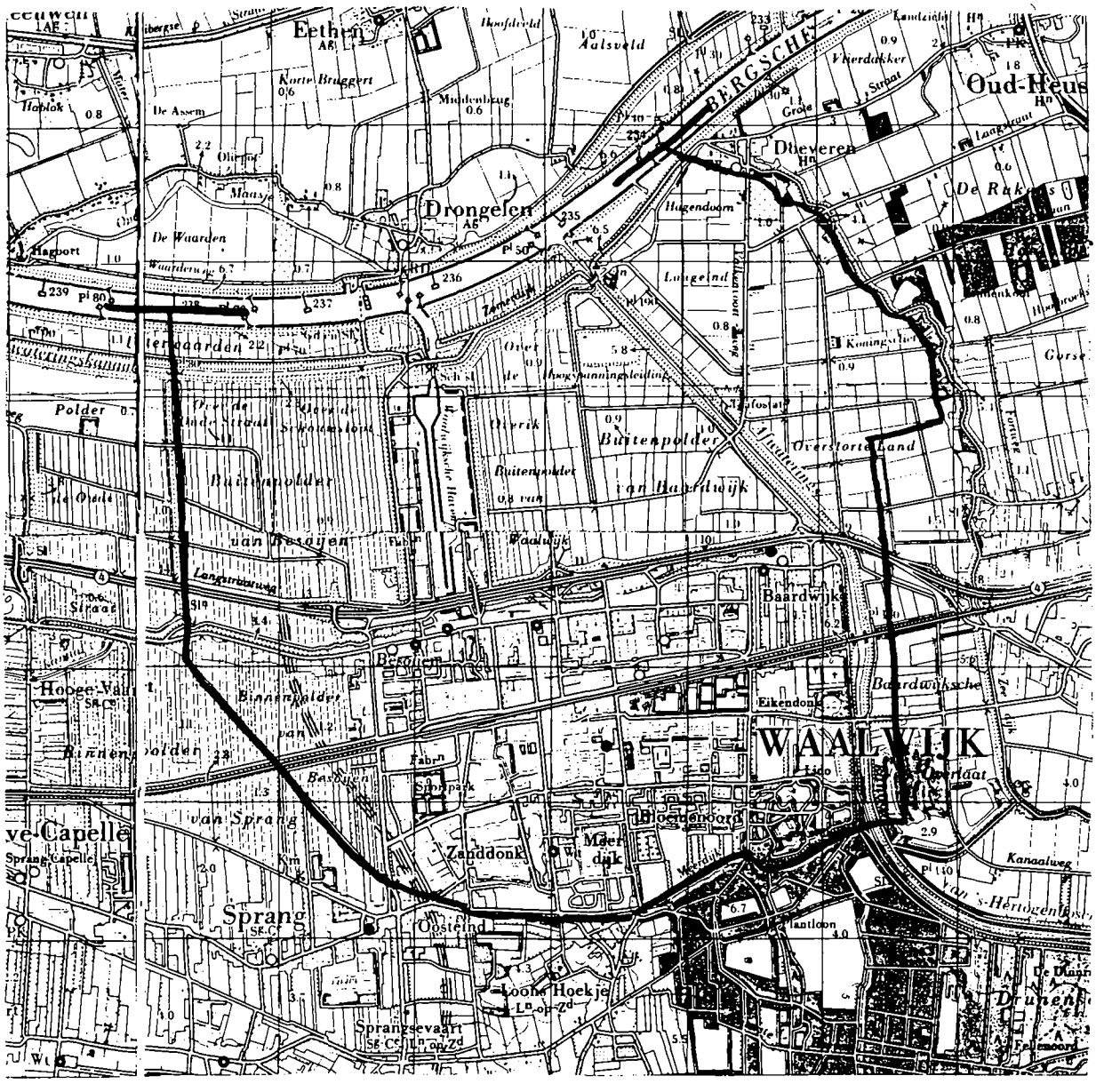

Waalwijk, huidige toestand
Geudeke, drs. P.W., Grote Topografische Atlas van Nederland 1:50.000 (deel) 4 Zuid-Nederland. Groningen 1987.

PROVINCIE NOORDBRABANT. GEMEENTE BAARDWIJK.

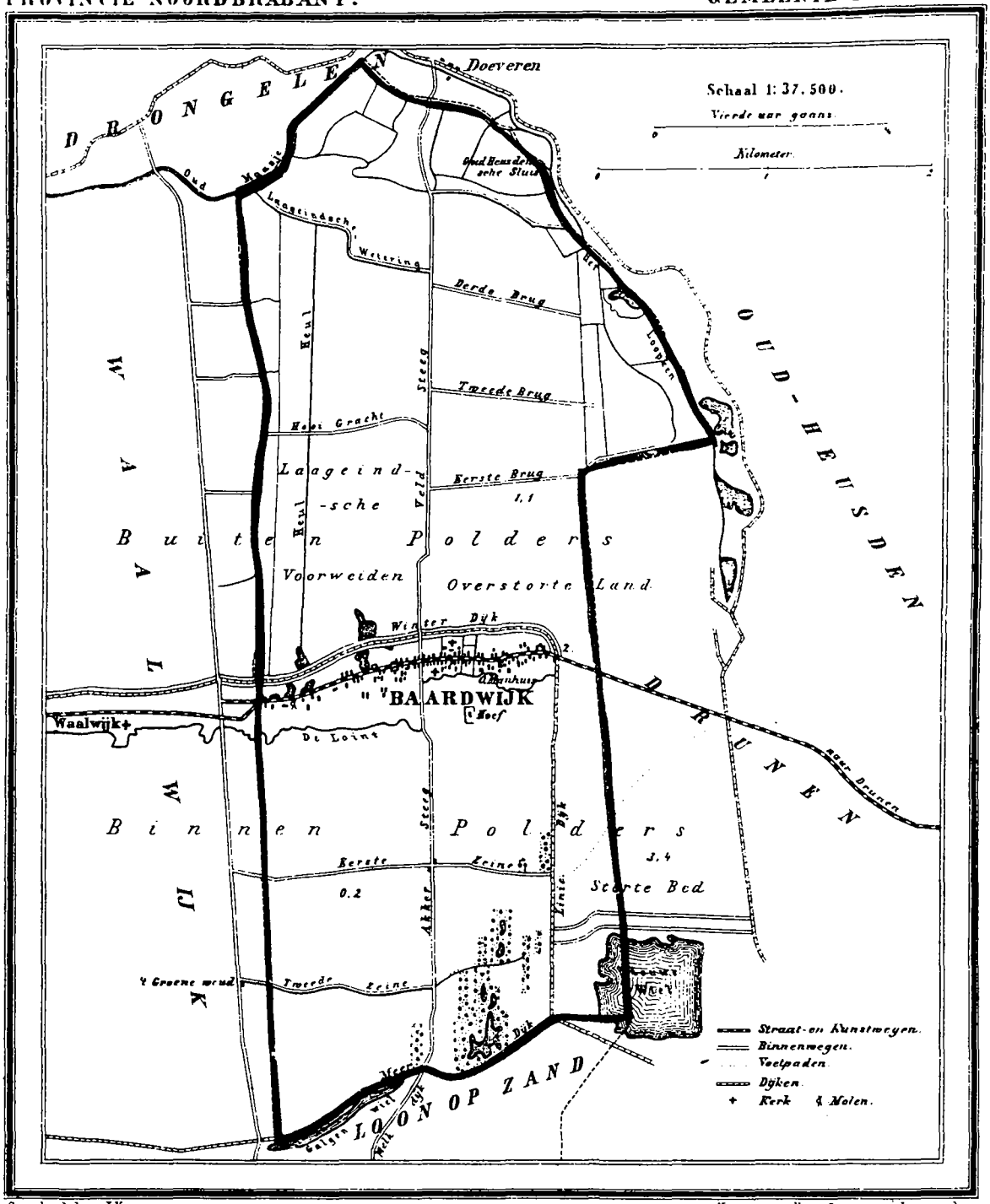

Geteekend door J. Kuyper

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

900 Bunders. 1450 Inwoners.

Kuyper, J., Gemeente atlas van de provincie Noord-Brabant.
Groningen 1982. (1865)
Baardwijk situatie ca. 1865.

8. Objectgegevens

Antoniusplein, St.

ong.
Christus Koning H.Hartbeeld Christus Koning H.Hartbeeld
ca. 1920
Kalkstenen beeld op hardstenen sokkel, waarin kleine uitgespaarde plantenbakken. Volgens inscriptie vervaardigd door M. Bokhoven-Jonkers. Inscriptie met wapen van Waalwijk en tekst: 'Koning ben ik. Zegen onze woonstee, sterk ons geloof, spaar ons land.'. In klein plantsoen, op plein verder acht gecandelaberde kastanjes. Langs het plein tweelaags woningbouw onder zadeldak, winkeltjes op de hoeken (ca. 1920-1925) Cultuurhistorisch belang.
(Foto 1)

1 a
Gemeentelijk slachthuis Gemeentelijk slachthuis
ca. 1915
Bakstenen gevels, uitgespaarde tochtopeningen onder de dakrand. Venster met ijzeren roedenverdeling. Platte daken met kunststenen overstek. Zijde spoor: blijkens tegeltableau 'noodslachthal'. Zuidelijk daar van het eigenlijke slachthuis met kantoor recentelijk deels beplaat.
Aan spooremplacement portiersloge. Industrieel-archeologisch belang.
(Foto 6)

24
Keuterboerderij; Woonhuis Woonhuis
ca. 1880
Handvormbakstenen gevels. Gecementeerde plint. Schuifvensters, indeling deels gewijzigd, glas-in-lood in bovenlichten. Paneelvoordeur met bovenlicht. Halfvenster. Zadeldak gedekt met oud Hollandse pannen. Nokruiters. Onverhard pad naar achtererf, aanbouw met ijzeren stalvensters, opgeklampte schuur onder zadeldak.
Van belang wegens gaafheid.
(Foto 2)

42 t/m 50
Woonhuizen Woonhuizen
ca. 1895
Bakstenen gevels, strengpersstenen banden. Bepleisterde plint. Ornamentale houten balkconstructie en windveren. Paneeldeuren met bovenlicht in ondiep portiek, schuifvensters, grotendeels gewijzigd resp. vergroot. Zadeldaken gedekt met oud Hollandse pannen.
Sterk gewijzigde panden. Straatbeeldtyperend.
(Foto's 3 en 4)

132
Woonhuis Woonhuis
Ca. 1890
Bakstenen gevels, ingezwenkte lijstgevel. Vier- en zesruits schuifvensters, indeling deels gewijzigd. Zadeldak gedekt met oud Hollandse pannen en eindschild. Nokruiter.
Mogelijk oudere kern. Van belang wegens gaafheid.
(Foto 5)